

Själavård, husförhör och folkbokföring

HÅKAN LIBY

Föreliggande artikel tillägnas minnet av en epok i vår kulturhistoria som i all tysthet gick i graven vid halvårsskiftet 1991, nämligen de tre sekler som kyrkan hade ansvaret för vårt lands folkbokföring.

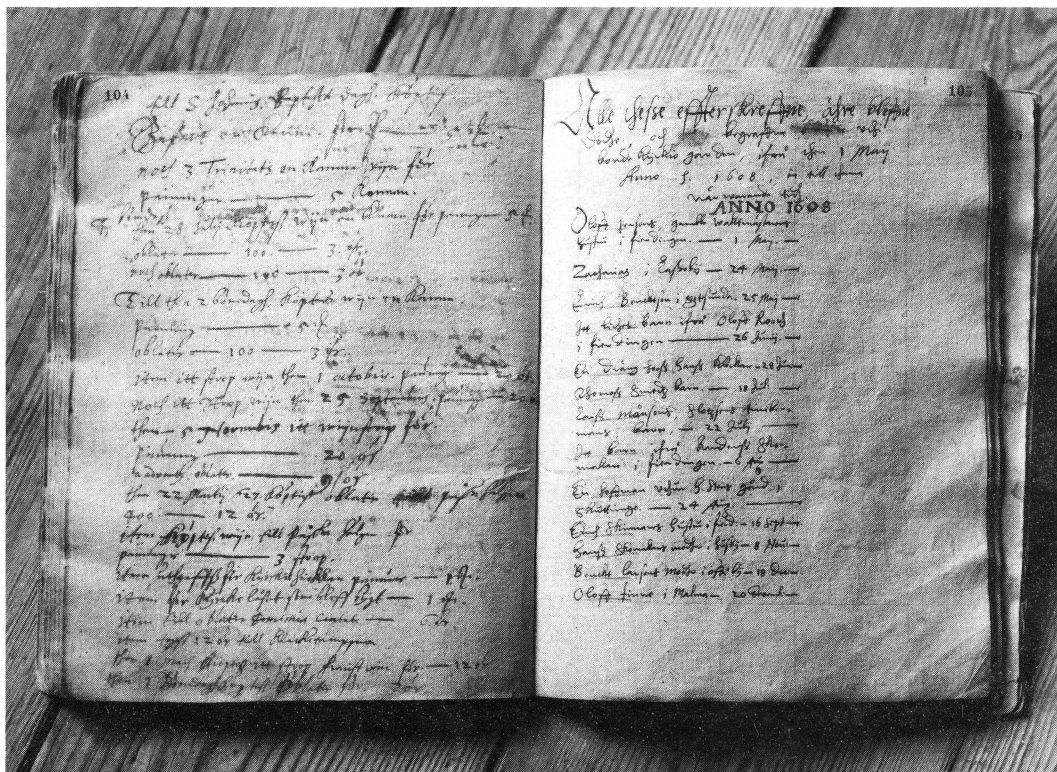
Denna anspråkslösa framställning syftar endast till att peka på sed och tradition som knyter an till folkbokföringens historia och då i synnerhet husförhörsinstitutionen. En rad forskare inom olika vetenskaper har fördjupat sig i detta omfångsrika ämne varför den intresserade hänvisas till efterföljande käll- och litteraturförteckning för vidare studier.

Folkbokföringens religiösa bakgrund

Vår svenska folkbokföring har sitt ursprung i kyrkans strävan att organisera och underlätta själavården i församlingarna. Redan vid 1600-talets början insåg kyrkans ledande män nyttan av löpande kyrkobokföring med anteckning-

ar om dop, vigslar, trolovningar och jordfästningar. En dödbok för Helga Trefaldighets församling i Uppsala, omfattande tiden 1608–1615, bekräftar de första försöken i landet att efterfölja ärkebiskopens förmaning. I Italien, Frankrike och Tyskland hade kyrkoböcker förts sedan 1300- och 1400-talen medan det svenska prästerskapet under medeltiden i huvudsak förde böcker av ekonomisk art, ett behov som hade sin grund i kyrkans betydande jordinnehav.

Under 1500-talets sista decennier och 1600-talets första del, växte kyrkans behov av regelbunden kunskapskontroll som ett led i kristendomsundervisningen. Som stöd för prästernas plikt att samtidigt göra anteckningar om församlingbornas kunskapsnivå, dop, nattvardsgång och personuppgifter, åberopades bland annat Bibeln och Paulus' andra brev till Tessalonikerna, kap 3: 14, »Och om någon icke lyder våra ord i detta brev, så antecknen honom».

Landsarkivet i Uppsala har bland många dyrgripar även Sveriges två äldsta, bevarade kyrkoböcker, av vilka den ena är denna dödbok från Helga Trefaldighets församling i Uppsala, omfattande tiden 1608–1615. Foto Bengt Backlund.

Så tidigt som år 1596 beslöt domkapitlet i Uppsala att prästerna skulle resa omkring i socknen och hålla husförhör med den i kristendomskunskap så okunniga allmogen.

Biskop Johannes Rudbeckius i Västerås stift, formulerade vid 1600-talets mitt den första föreskriften om upprättande av särskilda personregister som möjlig-

gjorde systematiska förhör i kristendomskunskap.

En stabil grundmur på vilken den svenska folkbokföringen tryggt skulle vila blev först den nya kyrkolagen som år 1686 slutgiltigt stadfästes av konung Karl XI. Genom kyrkolagen reglerades för första gången den kyrkliga personregistreringen och ansvaret lades på

prästerna. Snart skulle kyrkoböckerna också utgöra grunden för den civila mantals- och skatteskrivningen i landet.

Trots att husförhör hållits i församlingarna mer eller mindre regelbundet under lång tid, fanns det ingen egentlig förordning för prästerna att hålla sig till i denna fråga. Detta förhållande förändrades år 1726 när konventikelplakatet definitivt fastslog en systematisk kunskapskontroll i hemmen i form av regelrätta husförhör. »Ty skola Prästerne efter theras Sed och Ämbetes skyldighet wara förbundne troligen anförtrorde Hiord at vårda och utom de vanlige Catechismi förhör i kyrckian esomoftast besöka sine Åhörare i deras huus eller där sådant beqwämligen ej låter sig göra då några huus i staden och byar på landet i sänder sammankalla på det de med all Säkerhet måge förnimma deras framsteg i Christendomen och dem till den rätta Salighetens grund och kundskap föra . . . »

För att effektivt kunna organisera husförhören upprättades husförhörslängder för varje rote, med anteckningar om församlingsbornas kristendoms-kunskap, närvaro vid förhör och nattvardsgång liksom personuppgifter och prästens personliga noteringar.

I husförhörslängden för Löfsta rote, Funbo socken, 1861–1870, kan vi som ett konkret exempel på en horisontell rad följa ett livsöde genom prästens anteckningar: Inhysheshjonet, fd statdrängen Per Persson, född den 12 februari 1797 i Bälinge socken, död den 2

september 1870, 73 år gammal. Han efterlämnade då sin 74-åriga hustru, änkan Cajsa Jansdotter, född i Rasbo socken. Per Perssons innantilläsning fick omdömet väl, likaså läsning i Luthers katekes och förklaringen men i kolumnen »förstår» saknas notering. Mellan åren 1861 och 1870 bevistade Per Persson förhör vid 9 tillfällen, samtliga hållna i juni månad. Han begick Herrens Heliga Nattvard 10 gånger, det sista tillfället ägde rum en knapp månad före dödsdagen. I kolumnen för »fräjd och serskilda anteckningar» har prästen noterat – ärlig.

Husförhörens form

Konventikelplakatet blev således inledningen till en alldeles speciell företeelse i vår kulturhistoria kring vilken det utvecklades rika och varierade traditioner. Ömsom har husförhören inneburit förväntan, glädje och fest, ömsom vanda, skräck och avsky. I folklivsarkiven, i litteraturen och i ännu levande berättartradition finns färgstarka och detaljrika skildringar om husförhörens alla faser från tröstlös katekesläsning efter arbetsdagens slit, till samvaro med ung och gammal under festliga former.

Den enda tillgängliga källan som detaljerat skildrar husförhörens form och tradition, är folklivsuppteckningarna från 1900-talets början.

Vi kan först och främst konstatera att husförhören i äldre tid tog en hel dag i anspråk men med tiden blev kortare.

»Husförhören anses numera lindriga, annat var en gång, då man började klockan tio och höll på tills prästen måste begära fram ljus.» (Vittinge socken)
»Husförhören började vid tio-tiden och höll på till tre-tiden på eftermiddagen.» (Börstils socken)

Spänningen och rädslan för husförhörens katekesläsning präglar många skildringar. »Alla måste läsa utantill i katekesen till dess de var gifta. Man läste genom katekesen flera dagar före förhöret.» (Älvkarleby socken) »De var nog lite skakis när de skulle läsa men tidigare hade folk varit kolossalt rädda för husförhöret.» (Dalby socken) »De gamla var inte så pigga på att gå på husförhör. De läste i allmänhet knaggligt och många av de äldre såg dåligt, och att ha glasögon det var skam, kan tänka.» (Tensta socken) »På sommaren går åskan och på hösten är det husförhör, aldrig får man vara glad.» (Tierps socken)

Förutom innan- och utantillläsningen var givetvis själva kunskapskontrollen en viktig del av husförhöret. »Sedan en psalm sjungits, läste prästen ett kapitel ur bibeln som utlades. Sedan frågades på 'storkatekesen' och på biblisk historia. Slutligen sjöngs en psalm, Herre signe du och råde.» (Börstils socken) De sk husförhörsvisorna eller tolvtalesvisorna var uppbyggda så att tunga, bibliska fakta fastnade med hjälp av upprepning och rytm.

»Två äro taflor i Guds Mose lag,
Den ena var Jesum allena,
Som himlen och jorden regera.

Och tre äro patriarkerna,
Abraham, Isak och Jacob,
Två äro taflor i Guds Mose lag
osv ...

Tolf äro Jesu apostlar,
Elva äro Jesu lärjungar,
Tio äro tio Budorden,
Nio äro englakoren,
Åtta själar i nordnen,
Sju äro andans gåfvor,
Sex stenkrukor i Kana,
Fem äro Mosea böcker,
Fyra äro evangelister,
Tre äro patriarker,
Abraham, Isak och Jacob,
Två äro taflor i Guds Mose lag,
Den ena var Jesum allena,
Som himlen och jorden regera.»

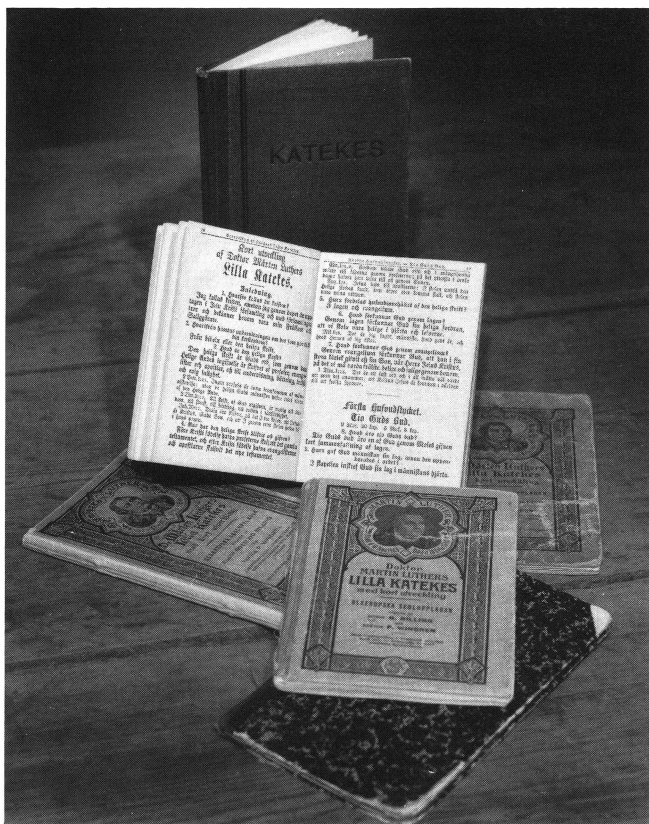
Visan upptecknad efter Greta Stina Ersdotter i Löfhagen, Alsike socken. ULMA 303: 88.

Beträffande sambandet husförhör och civil mantalsskrivning ger vissa meddelare klara besked. »Då kyrkoherde Östlund hade husförhör i byarna, då sa han namnen på alla i gårdarna. En person för var by var utsedd att lämna mantalsskrivning. Prästen höll sedan predikan.» (Tierps socken) »Det brukade vara kaffe när prästen kom och sedan andaktsstund. Därefter gick man igenom församlingsboken och alla förändringar i roten under året för att rapportera till häradsskrivaren, detta kallades förskrivning. En särskild dag utsattes till mantalsskrivning – då skulle alla husförhören med förskrivningarna vara slut.» (Almunge socken)

Husförhörens stora glädjeämne, som många gånger gav det skimmer som

Figurscenen Husförhör av Hans Lustig, Uppsala, förmedlar det stora allvar, den högtidliga stämning och den spända atmosfär som säkert kännetecknade husförhören i äldre tid. Endast prästens krage lyser vit och accentuerar huvudpersonens betydelse i det dunkla rummet där en av rotens medlemmar just är tilltalad, medan de övriga ängsligt kryper ihop och väntar på sin tur. Foto Bengt Backlund.

Martin Luthers lilla katekes låg till grund för den svenska kristendomsundervisningen i hemmen och i skolan, långt in på 1900-talet. Här några exempel på utgåvor från 1800- och 1900-talen. Foto Bengt Backlund.

gjorde tröstlös katekesläsning uthärdlig, var husförhörskalasen. I äldre tid var det frågan om stora festmåltider med många maträtter, i husförhörens sista skede endast kaffe med dopp. »Trakteringen efter förhören var riklig och efterlängtd.» (Simtuna socken) »För-mögnare bönder skulle hålla förhörskalas. Jerk Matts i Lyan hade kalase' dan efter. Vi fick suppa soppa först.» (Alunda socken) »Husförhören brukade hållas i bondgårdarna för varv och då skulle alla

deltagare bjudas på middag.» (Almunge socken)

Husförhören ändrar form

Under 1800-talets senare del ändrade husförhören successivt form. Själva förhörsmomentet som kunskapskontroll och katekesläsning, fick allt mindre betydelse för att slutligen helt försvinna. Men prästens årliga besök i rotarna och den personliga kontakten med försam-

lingsborna, i form av andaktsstunder i gårdarna levde länge kvar, långt in i vårt sekel. »Men hur det än var, så kanske det hela inte var så dumt i alla fall. Som prästen då samlade folket rotevis så kom han i närmare kontakt med folket.» (Tensta socken) På några håll har husförhören kommit till heders i senare tid, i form av sammankomster med andaktsstund hemma hos någon församlingsbo.

Lokala skattekontoren tog över

Folkbokföringen åvilade således kyrkan i drygt 300 år. Traditionen bröts den 1 juli 1991 då Lokala skattekontoren tog över. Från den dagen skall medborgarna vända sig till skatteförvaltningen för t ex personbevis, flyttningsanmälan, hindersprövning och dödsfallsanmälan.

Kyrkans församlingsexpeditioner för numera bok endast över de kyrkliga för-

Denna teckning illustrerade Skatteförvaltningens informationsmaterial om folkbokföringsreformen den 1 juli 1991. Fullt så här förmöjt mysande var nog inte prästerna när den 300-åriga traditionen bröts, vilket givetvis innebär färre tillfällen för församlingsborna att söka kontakt med sin fd pastorsexpedition.

rättningarna, dop, konfirmation, vigsel och jordfästning. Via datorer kommunicerar lokala skattekontoret med församlingsexpeditionen för att delge information om flyttningar, födelser och dödsfall.

—

Bonden som strävat i 70 år
och barnet som dog i det första,
namn efter namn över sidorna står
från vagga till bår
alla de små bland de största.
Fåfångt att veta om dem du begär
vardagens fattiga öden,
bara det största står inskrivet här:
födelsen, kärleken, döden.

(*Alf Henriksson, »I kyrkoboken»*)

Källor och litteratur

Otryckta källor

Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, ULMA:
Diverse uppteckningar om husförhör i Uppland.
Kyrkohistoriska Arkivet i Lund: Svar på frågelista om kyrklig sed. 1944.
Landsarkivet i Uppsala: Husförhörslängder.

Tryckta källor

Enochsson, Ernst, Den kyrkliga seden med särskild hänsyn till Västerås stift. 1949.
Lext, Gösta, Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946. Göteborg 1984.
Plejfel, Hilding, Husandakt, husaga, husförhör. Stockholm 1965.
Wannerdt, Arvid, Den svenska folkbokföringens historia under tre sekel. Riksskatteverket 1982.